

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2014 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2014

2

Vilnius 2015

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2014

2

Vilnius 2015

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-7-55

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Elmantas MEILUS (pirmininko pavaduotojas)
Lietuvos istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Darius STALIŪNAS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Šiaurės Rytų institutas Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

STRAIPSNIAI IR PRANEŠIMAI

OKSANA VALIONIENĖ

LIETUVOS MIESTŲ SAKRALINĖS ERDVĖS STRUKTŪRA VIDURAMŽIAIS IR NAUJAISIAIS LAIKAIS

Sakralinė erdvė – neatskiriama kiekvieno istorinio miesto dalis. Jos struktūra glaudžiai susijusi su krikščionybės ritualais. Ir turbūt ryškiausias erdvės formavimą veikęs ritualas – tai objektų orientavimas rytų–vakarų kryptimi, naudotas tiek statant šventyklą, tiek laidojant. Daugelyje rašytinių šaltinių žymima, kad bažnyčios altorius turi būti orientuotas į rytus, taip pat veidu į rytus turi būti laidojamas mirusysis. Be to, dalyje įrašų pabrėžiamas šių apeigų bendrumas: „mirusiojo kūnas kape, kiek tai yra įmanoma, turi būti guldomas ta kryptimi, kuria tikintysis stovi bažnyčioje, t. y. veidu į altorių“¹.

Tačiau analizuojant konkrečius objektus, tampa aišku, kad tikrovėje viskas yra daug sudėtingiau. Archeologai pripažįsta, kad gana dažnai, laidojant ar statant bažnyčią, rytų–vakarų krypties laikytasi tik iš dalies. Vienais atvejais stebimas ryškus nukrypimas nuo geografinių pasaulio pusių, kitais atvejais – kapų orientacijos paklaida svyruoja kelių dešimčių laipsnių ribose. Būna ir taip, kad viename krikščioniškame kapinyne kapai orientuoti visomis kryptimis², ir vizualiai kokios nors sistemos neįmanoma išskirti.

Be abejo, tokius didelius nukrypimus reikia paaiškinti, tačiau įvairūs tyrinėtojai juos traktuoja skirtingai. Vieni linkę manyti, kad sakralinių kompleksų orientaciją stipriai veikė vietos topografija ir miesto aplinka³. Kiti – kad bažnyčios navos kryptis susijusi ne su

¹E. Svetikas, *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*, Vilnius, 2003, p. 149.

²Ten pat, p. 147.

³V. Urbanavičius, Šlapgirio kaimo (Kelmės raj.) senkapis, *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, 1967, t. 1 (23), p. 52; P. М. Г а р я е в, К вопросу об ориентации древнерусских церквей, *Краткие сообщения Института археологии (КСИА)*, т. 155, 1978, с. 44.

geografinėmis pasaulio dalimis, o su saulės pakilimo tašku konkrečią dieną⁴. Ypač ryškūs nukrypimai aiškinami krikščioniškų apeigų semantikos sudėtingumu⁵ arba pagonybės įtaka⁶. Nenuostabu, kad tokios dažnos išimties galiausiai nulėmė, kad patį orientavimą pradėta suvokti veikiau kaip rekomenduojamą, bet ne būtiną⁷. Susiklosčiusi situacija sąlygojo pirmąjį šio tyrimo uždavinį: analizuojant sakralinių kompleksų erdvinius ryšius įvertinti ritualinės orientacijos poveikį jų erdvės struktūrai.

Antra vertus, į sakralinių kompleksų erdvę galima pažvelgti dar iš vieno taško. Reikia prisiminti, kad tai ne tik specifinis, individualių bruožų turintis darinys, bet ir integruota struktūra aukštesnio rango sistemos (miesto) sudėtyje. Ir jos plėtrą sąlygoja ne tik subjektyvūs ritualai, bet ir visoms miesto struktūroms bendri principai. Todėl kai kurie sakralinių erdvių analizės rezultatai gali būti pritaikyti nagrinėjant kitus kompleksus. Tai ypač aktualu žinant, kad Lietuvos ankstyvojo miesto tyrimams daugiausia šaltinių suteikia archeologiniai kasinėjimai. O jie paprastai aprėpia labai mažai erdvės, tad atidengtos struktūros būna fragmentiškos. Šis trūkumas dažnai neleidžia vykdyti gilesnių tyrimų, taikyti matematinių, statistinių metodų. Tačiau laidojimo kompleksų atveju padėtis susiklostė kitaip. Tai labai smulkios ir labai dinamiškos struktūros, nes jas formuoja žmogaus kūno parametrai ir nuolatinė bendruomenės kartų kaita. Naudojami kapinynai nuolat vystosi, ir todėl juos labai veikia aplinkos pokyčiai. Vienas tokio tipo objektas gali suteikti kur kas daugiau informacijos nei bet kokia kita miesto struktūra. Todėl antrasis tyrimo uždavinys – remiantis sakralinių kompleksų analize išskirti miesto „chaotiško“ arba kitaip vadinamo „organinio“ plano organizacijos principus, apibrėžti jų santykį su krikščioniškais ritualais ir nustatyti sakralinės erdvės ryšį su miesto aplinka.

Kaip jau minėta, sakralinių kompleksų erdvę formuoja daug panašių elementų – palaidojimų. Tai leidžia tyrimuose pritaikyti klasterių analizę. Šio metodo esmė – vienu grupių išskyrimas pagal tam tikrus požymius. Mūsų atveju tai objekto orientacija ir chronologija.

Pirmame etape sudaroma kiekvieno senkapio palaidojimų erdvinės orientacijos diagrama (1 pav.), siekiant išskirti vyraujančias kryptis, taip pat apibrėžti klasterių dydį. Tam tikslui objektai suskirstomi į 5° arba 10° azimuto⁸ intervalų grupes, priklausomai

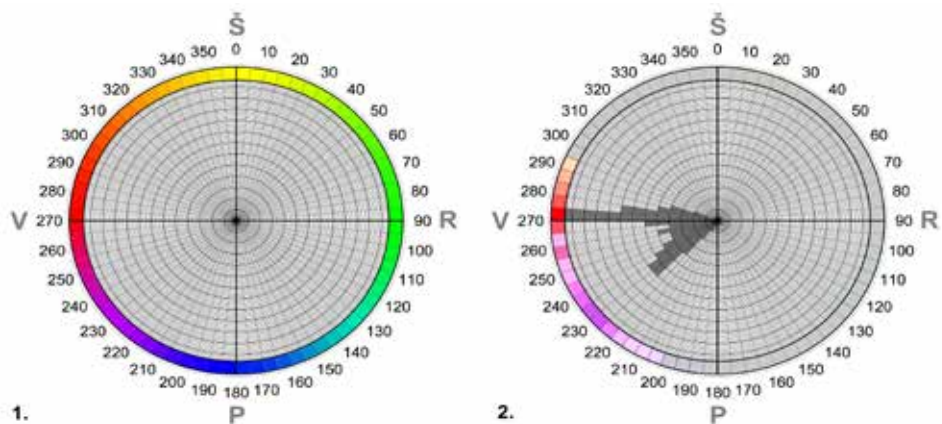
⁴П. А. Раппопорт, Ориентация древнерусских церквей, ten pat, t. 139, 1974, p. 4.

⁵E. Svetikas, min. veik., p. 149–150.

⁶V. Urbanavičius, min. veik., p. 52.

⁷E. Dąbrowska, *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa, 2008, t. II, s. 101.

⁸Azimutas – kampas tarp šiaurės krypties ir objekto krypties vietovėje, matuojamas pagal laikrodžio rodyklę.

1 pav. Palaidojimų erdvinės orientacijos kartograma (autorė O. Valionienė).
 Sektorių numeracija atitinka geografinį azimutą, o koncentriniai ratai – objektų skaičių.
 1. Kartogramos su spalvų ratu pavyzdys; 2. Užpildytos kartogramos pavyzdys.

nuo archeologinės fiksacijos tikslumo⁹. Kiekvienos grupės objektų skaičius fiksuojamas atitinkamame diagramos sektoriuje. Gretimi sektoriai sudaro skirtingų dydžių klasterius.

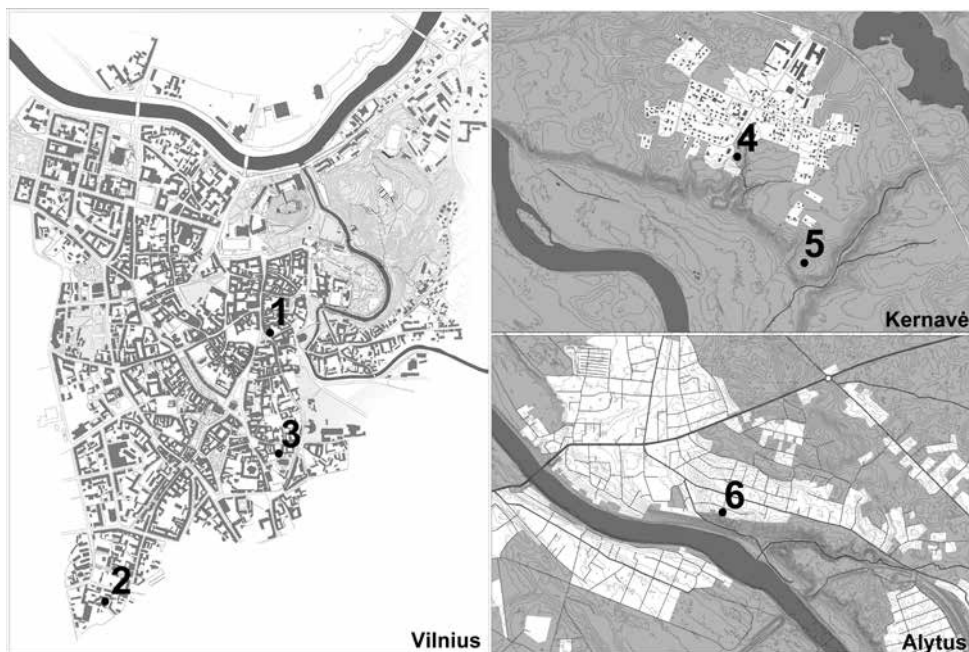
Antrasis etapas – išskirtų klasterių žymėjimas erdviniam komplekso modelyje. Taip siekiama užtikrinti vieningą daugelio matomų objektų suvokimą ir supaprastinti atskirų grupių atpažinimą. Šiam tikslui siūlau naudoti spalvų rato principą¹⁰. Kiekvienai vyraujančiai krypčiai priskiriama pagrindinė saulės spektro spalva, o greta esančioms mažesnėms grupėms – tarpiniai atspalviai. Šiame tyrime vyraujančią orientaciją žymi raudona, kaip labiausiai pastebima spalva. Priešingas kryptis atitinka vadinamosios kontrastingos spalvų poros (raudonai spalvai – žalia spalva, geltonai – mėlyna). Kiekvieno sektoriaus spalvos intensyvumas tiesiogiai susijęs su palaidojimų grupės dydžiu jame. Taigi kuo mažiau palaidojimų grupėje, tuo mažiau ji bus pastebima plane, ir atvirkščiai, pagrindinės grupės dėl spalvos ryškumo bus gerai matomos.

⁹ Toks intervalas buvo pasirinktas empiriniu būdu. Analizuojant brėžinius paaiškėjo, kad grupių sudarymas mažesniais nei 5° intervalais neracionalus, kadangi tokios reikšmės patenka į archeologinės fiksacijos paklaidų sritį. Deja, kai kurios senos tyrimų ataskaitos neleisdžia išlaikyti ir tokio tikslumo, tad joms reiktų pritaikyti 10° intervalą. Tolesnis supaprastinimas trukdo išskirti artimas pagal padėtį palaidojimų grupes.

¹⁰ Spalvų ratas – ratas, kurio sektoriai sužymėti įvairiais atspalviais, išdėstytais pagal spektro spalvų eilę (purpurinė spalva sujungia kraštutines, raudoną ir violetinę spalvas). Pirmą kartą spalvų rato idėja buvo panaudota I. Niutono knygoje kaip sumaišytų spalvų nustatymo būdas: I. N e w t o n, Optics: or, A Treatise of the Reflections, Refractions, Inflexions and Colours of Light, London, 1704 (cituota pagal: <http://mirslouvrei.com/content_bigmedslov/cvetovoj-krug-118484.html#ixzz2HfQowSaB> [žiūrėta 2011 11 28]).

Trečiasis analizės etapas – palaidojimų skirstymas pagal chronologiją. Deja, šiuo požiūriu jų negalima nagrinėti individualiai, to neleidžia nė vienas iš egzistuojančių metodų. Todėl būtų tikslinga atskirai nagrinėti datuotus kapus ir kapus, priklausančius vienam laidojimo horizontui. Šių grupių orientacijos palyginimas padėtų suprasti erdvinių ryšių pokyčius ir struktūros vystymąsi.

Tyrimui buvo atrinkti šeši gerai ištirti XIII–XVIII a. Vilniaus, Kernavės ir Alytaus palaidojimų kompleksai (2 pav.). Grafiniai jų analizės rezultatai pateikti 8–15 pav. Palyginę diagramas iš karto pastebime keletą bendrų dėsningumų. Visų pirma visais atvejais susiformavo ryškūs palaidojimų klasteriai. Kiekviename komplekse išsiskiria viena arba kelios dominuojančios kryptys, į kurias lygiuojasi likusios. Antra, šalia kiekvienos dominuojančios krypties paprastai egzistuoja jos „antipodas“ – palaidojimų grupė su priešingu orientacijos vektoriumi¹¹ (8, 13 pav.). Ir galiausiai, nepaisant visos variantų įvairovės, išskiriami du kapinynų tipai: tvarkingi, su siaura orientacijos amplitude (8, 9, 10, 11, 12 pav.) ir tokie, kuriuose orientacijos ribos labai plačios (13 pav.).

2 pav. Tiriamų sakralinių kompleksų geografinė padėtis (autorė O. Valionienė).

¹¹ Pavyzdžiui, 270° azimutą atitinka 90° azimutas, 320° – 140°, 180° – 0° ir t. t.

1. Kapinynas Latakų g. 2 (XV (galbūt XIV)–XVI a.)¹², geografinės koordinatės – Lat. 54°40'52.57"N, Lon. 25°17'23.38"E, (10 pav.);
2. Šv. Stepono bažnyčios kapinės (XVII a.)¹³, Lat. 54°40'9.27"N, Lon. 25°16'34.86"E, (8 pav.);
3. Subačiaus g. 7 (XVII a.)¹⁴, Lat. 54°40'32.86"N, Lon. 25°17'25.66"E, (12 pav.);
4. Kernavės bažnytinės kapinės (XV–XVII a.)¹⁵, Lat. 54°53'3.83"N, Lon. 24°51'8.64"E, (9 pav.);
5. Kapinynas Kriveikiškėse, Kernavė (XIII–XIV a.)¹⁶, Lat. 54°52'44.60"N, Lon. 24°51'31.49"E, (11 pav.);
6. Kapinynas Alytuje (XV a. pradžia – XVIII a. pradžia)¹⁷, Lat. 54°23'57.09"N, Lon. 24°4'23.84"E, (13–15 pav.).

¹² G. Gendrėnas, 160 vietų Dailės instituto bendrabutis Latakų g.-vėje. Archeologinė mechanizuotų žemės darbų priežiūra. 1982, *Lietuvos istorijos instituto archyvas* (toliau – *LIIA*), f. 1, b. 1606 A-D.

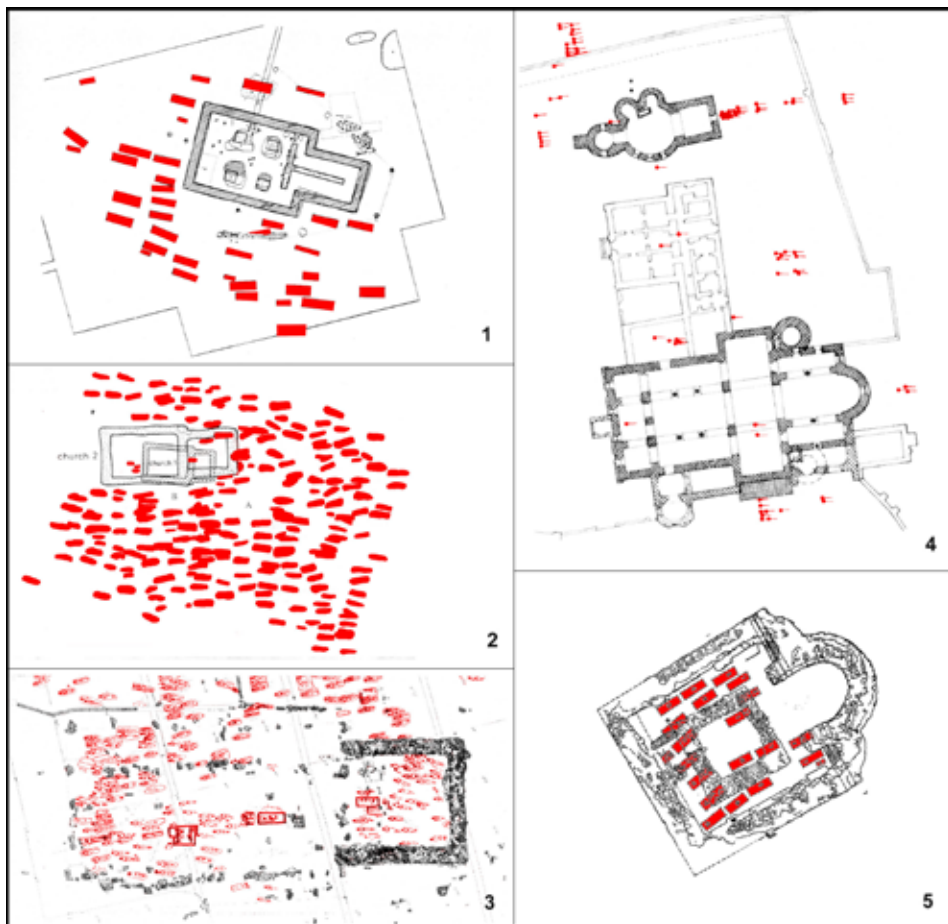
¹³ S. Sarcevičius, L. Kvizikevičius, Šv. Stepono bažnyčios Vilniuje šventorius, *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais*, Vilnius, 2009, p. 285–287; grafinė tyrimų medžiaga saugoma asmeniniame O. Valionienės archyve; R. Dičiuvienė, Vilnius, Geležinkelio 39. Buv. Šv. Stepono bažnyčia. Istoriniai tyrimai. 1988, *Vilniaus apskrities archyvas* (toliau – *VAA*), f. 1019, ap. 11, b. 5783; R. Firkovičius, Kulturo pastatai ir jų vietos Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.). Istoriniai tyrimai. 1989, ten pat, b. 4481, p. 71–79; T. Dambrauskaitė, Buv. Šv. Stepono bažnyčia Vilniuje, Geležinkelio gt. 39. Istorinė apybraiža. 1973, ten pat, b. 5782.

¹⁴ A. Vaicekuskas, Archeologiniai tyrinėjimai Vilniuje, Subačiaus gt. 7, 1999, *LIIA*, f. 1, b. 3179.

¹⁵ A. Jankauskas, Senųjų Kernavės bažnyčių vietos archeologinių tyrinėjimų 1986 metais ataskaita, 1990, ten pat, b. 1661; A. Jankauskas, Senųjų Kernavės bažnyčių vietų archeologinių tyrinėjimų 1990 metais ataskaita, 1991, ten pat, b. 1804 a; G. Karnatka, XV–XVII a. kapinyno tyrinėjimai Kernavėje 1991 metais. Ataskaita. 1992, ten pat, b. 1827; G. Karnatka, XV–XVII amžiaus kapinyno tyrinėjimai Kernavėje 1994 metais. 1995, ten pat, b. 2589.

¹⁶ G. Vėlius, Kapinynas ir sodyba Kriveikiškėse (Kernavėje). 1994 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. 1995, ten pat, b. 2392, 2393; G. Vėlius, Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 1995 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. 1996, ten pat, b. 2575; G. Vėlius, Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 1996 metų archeologinių tyrimų ataskaita. 1997, ten pat, b. 2648; G. Vėlius, Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 1998 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. 1999, ten pat, b. 3154; G. Vėlius, Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 1999 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. 2000, ten pat, b. 3478; G. Vėlius, Kernavės-Kriveikiškių kapinynas. 2002 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita. 2003, ten pat, b. 4076.

¹⁷ E. Svetikasa, min. veik.

3 pav. Šventyklų ir palaidojimų ryšys remiantis įvairių šalių bažnytinių kapinių pavyzdžiais (palaidojimai išskirti raudona spalva). 1. Modra, Slovakija¹⁸; 2. Anglija¹⁹; 3. Maaria Koroinen, Suomija²⁰; 4. Stšelinas, Lenkija²¹; 5. Minskas, Baltarusija²².

¹⁸ J. Pořmourný, Budownictwo murowane Słowian wielkomorawskich, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* (toliau – *KHKM*), t. (4)17, 1969, s. 639.

¹⁹ W. Rodwell, *Book of Church Archaeology*, London, 1989, p. 145.

²⁰ M. Hiekkänen, *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*, Helsinki, 1994, p. 320.

²¹ A. Буко, *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa, 2011, s. 365.

²² В. Тарасенко, *Древний Минск. Материалы по археологии БССР*, Минск, 1957, т. 1, с. 205.

Logiška manyti, kad tiksli palaidojimų orientacija liudija sąmoningą komplekso planavimą, taip pat nurodo buvus svarbų orientyrą, į kurią lygiavosi dauguma objektų. Bažnyčios ir palaidojimų ritualinės semantikos bendrumas rodo, kad būtent bažnyčia turėtų nulemti bendrą kapinyno kryptį. Įrodymų tam galima rasti daugelyje krikščioniškosios Europos regionų. Lygindami įvairių šventyklų archeologinių kasinėjimų planus, pastebime, kad kiekviename iš jų akivaizdi kapų dauguma atkartoja navos kryptį (3 pav., 1–5). Ypač tai pasakytina apie kapus, įrengtus šalia pastato arba jo viduje.

Panašią situaciją galime stebėti ir Lietuvoje, pavyzdžiui, Vilniaus Šv. Stepono ir Kernavės bažnyčių kompleksuose. Šv. Stepono bažnyčios atveju, kur archeologiniai plotai buvo išdėstyti palei visą išorinį jos perimetrą, gerai matyti, kaip pastatas daro įtaką kapinių struktūrai (2 pav., Nr. 2; 8 pav.). Absoliuti kapų dauguma plane orientuota pagal navos išilginę ašį (280–290° ir 100–110°), o likusios grupės – statmenai šiai ašiai (10–20°, 190–200°). Diagramoje sudaryti klasteriai atrodo kaip taisyklingas kryžius, tiksliai atkartojantis bažnyčios formą. Tas pats būdinga ir Kernavės bažnyčios kompleksui (2 pav., Nr. 4; 9 pav.), nors iš pirmo žvilgsnio jo struktūra daug sudėtingesnė, o palaidojimų orientacija labai nevienoda (nuo 265 iki 330°). Tačiau diagramoje labai ryškiai išsiskiria pagrindinė kryptis (290–295°), kuri sutampa su bažnyčios ašimi. O tiksliau, dviejų bažnyčių ir koplyčios, kadangi archeologas aptiko tris perstatymų stadijas. Įdomu tai, kad bažnyčių ir pagrindinių palaidojimų kryptys nesikeitė per visą kapinių egzistavimo laikotarpį, kas rodo ne tik egzistuojantį jų tarpusavio ryšį, bet ir struktūros sąsąsą su miestu stabilumą.

Iš pateiktų pavyzdžių galima daryti išvadą, kad laidojimo tradiciją „veidu į altorių“²³ reikia suprasti pažodžiui. Tarp bažnyčios ir kapų orientacijos egzistuoja akivaizdi priklausomybė, labai svarbi erdvinių ryšių struktūros tyrinėjimams. Ji leidžia ne tik nustatyti bažnyčios orientaciją pagal kapų orientaciją, bet ir susieti vidinę sakralinio komplekso struktūrą ir miesto aplinką.

Charakteringas šias sąsąsas iliustruojantis pavyzdys – XV–XVI a. kapinynas Latako gatvėje Vilniuje²⁴ (2 pav., Nr. 1; 10 pav.). Jo išskirtinis bruožas – labai griežtai išlaikyta daugumos kapų kryptis. Jos paklaida neviršija 15°. Todėl galima manyti, kad čia turėjo stovėti šventykla. Beje, tai patvirtina ne tik palaidojimų kryptis. Rašytiniuose šaltiniuose yra užuomina, kad 1345 m. Vilniuje stovėjusi Šv. Mikalojaus cerkvė²⁵. Tokia cerkvė pažymėta 1672 m. plane²⁶ kaip tik toje vietoje, kur yra kapinynas. Kapinyne yra ir

²³ E. Svetikas, min. veik., p. 149.

²⁴ G. Gendrenas, min. veik.

²⁵ I. Jučienė, M. Banikonienė, Vilniaus senamiesčio 42 kvartalo istoriniai tyrimai, 1969, *VAA*, f. 1019, ap. 11, b. 4676, p. 43. Šaltinis: Kronikinė kn. Nr. 9, t. XX, p. XLI–XLIV, *Centrinis valstybinis istorijos archyvas* (toliau – *CVIA*), f. 458, ap. 1, b. 537.

²⁶ 1672 m. Stačiatikių Metropolito jurizdikos planas-schema su pažymėtomis cerkvėmis, publikuotas: Ю. Крачковскій, *Старая Вильна до конца XVII столѣтя*, Вильна, 1893.

netiesioginių šventyklos buvimo požymių. Tai smulkiosios architektūros objektai (kriptos), kurie užsienio tyrėjų teigimu, charakteringi būtent tokio tipo kapinėms²⁷.

Kasinėjant kapinyną cerkvė neaptikta. Galimas daiktas, kad ji neišliko, kadangi buvo medinė, arba nepateko į archeologinio ploto ribas. Bet remdamiesi palaidojimų orientacija, galime daryti išvadą, kad cerkvės navos kryptis turėjusi būti lygiagreti Latako gatvei (apie 235°). Tai gana didelis nukrypimas nuo vakarų orientacijos. Vadinasi, įrengiant šventorių įtakos turėjo ne tik ritualas, bet ir koks nors kitas faktorius. Patvirtinimą tam randame žemutiniuose kultūriniuose sluoksniuose. Pasirodo, kapinynas buvo įrengtas jau išsivysčiusio miesto rajono centre²⁸. Reikia atkreipti dėmesį, kad bendra sakralinio komplekso orientacija sutampa su daugumos anksčiau čia buvusių statinių kryptimi (10 pav., pastatų pėdsakai išryškinti juoda spalva). Tikėtina, kad cerkvei buvo skirtas reguliarus sklypas su aiškiais ribomis, atitinkančiomis bendrą rajono struktūrą. Šios ribos sąlygojo komplekso orientacijos tikslumą ir jo vystymąsi griežtuose rėmuose. Toks griežtas ryšys liudija XIV a. Vilniuje buvus administracinį valdymą ir centralizuotą planavimą.

Tačiau tokia tiksli orientacija, kokia stebima Latako g. komplekse, greičiau išimtis nei taisyklė. Dažniausiai ryšys „šventykla–kapinynas“ nebūna absoliutus. Ir tai dėsninga, nes struktūra formuojasi palaipsniui, o ne kaip vieningo užmanymo rezultatas. Paklaidos atsiranda natūraliai dėl daugybės priežasčių ir viena svarbiausių – vietovės reljefas. Pavyzdžiui, Kernavės bažnytinių kapinių plane (9 pav.) galima matyti, kad kuo labiau kapai nutolę nuo bažnyčios, tuo didesni jų orientacijos nukrypimai. Tačiau komplekso erdvėje jie pasiskirsto ne padrikai, o formuoja vienodos krypties grupes. Šiaurinėje kapinyno dalyje vyrauja kryptys, pažymėtos mėlynomis spektro spalvomis (255–290°), o pietinėje dalyje – geltonomis spektro spalvomis (295–330°). Abiem atvejais kapų orientacija atkartoja kalvos šlaitų įlinkius.

Tą patį galime stebėti ir kitame Kernavės komplekse – Kriveikiškių kapinyne (11 pav.). Čia palaidojimai taip pat sudaro grupes, besiskiriančias savo orientacija. Šiaurinėje ir šiaurės rytų komplekso pusėje vyrauja 235–260° kryptis (pažymėta mėlyno spektro spalvomis), susiformavusi lygiagrečiai raguvos šlaitui. Pietvakarinėje dalyje palaidojimų 280–310° kryptis (geltono spektro spalvos) taip pat atkartoja šlaito įlinkį. Centrinėje ir pietryčių dalyje, kur reljefas lygiausias, vyrauja teisinga vakarų kryptis (270°, raudona spalva).

Taigi reljefo įtaka kapinynų struktūrai akivaizdi. Bet ryšys tarp palaidojimų orientacijos ir šventyklos krypties Kiveikiškių komplekse kelia tam tikrų klausimų. Diagrama rodo, kad daugumos kapų orientacija gana tiksli (265–275°). Pagal analogiją su išnagrinėtais pavyzdžiais čia turėtų stovėti šventykla. Tačiau reikia nepamiršti, kad sudarytos

²⁷ H. Z o l l - A d a m i k o w a, *Małopolskie cmentarzyska z X–XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwem w Małopolsce*, *KHKM*, t. 15(1), 1967, s. 44.

²⁸ G. G e n d r e n a s, *min. veik.*, b. 1606 D, p. 48; apatinių kultūrinių sluoksnių brėžiniai saugomi asmeniniame tyrinėtojo archyve.

diagramos klasteriai atspindi ne viso kapinyno struktūrą, o tik ištyrinėtą jo dalį. Todėl svarbu atsižvelgti į tokius parametrus kaip atidengtos struktūros dydis, jos padėtis vietoje, konfigūracija ir pan.

Kriveikiškių archeologinių kasinėjimų medžiaga leidžia tokį įvertinimą atlikti. Pirmiausia gana tiksliai žinomos komplekso ribos. Antra, palaidojimai su vienoda orientacija sudaro konkrečias grupes. Tai leidžia apytiksliai apskaičiuoti jų dydį: „raudona“ grupė užima apie 2500 m² plotą (265–275°), „mėlyna“ – 1800 m² (235–265°) ir „geltona“ – 1400 m² (275–305°). Matematinis trijų grupių plotų santykis nėra didelis – 1,78:1,28:1, ir maždaug taip turėtų išsidėstyti kryptys viso komplekso diagramoje. Skaičiai rodo, kad Kriveikiškių kompleksas nebuvo planuojamas griežtai išlaikant vieną kryptį pagal šventyklos pastatą. Diagramoje atsiradusi vyraujanti 265–275° orientacija gali būti paaiškinta archeologinių plotų išsidėstymu: „raudonos“ grupės palaidojimų atidengta kur kas didesniame plote nei „geltonos“ ir „mėlynos“ grupių palaidojimų. Beje, komplekso plane nerasta jokių šventovės egzistavimo požymių (didelė palaidojimų koncentracija ar griežta orientacija vienoje vietoje, smulkiosios architektūros objektai). Todėl bažnyčios egzistavimas Kriveikiškių kapinyne kol kas lieka diskusijų objektu.

Kaip jau buvo minėta, viena pagrindinių archeologijos problemų – tyrinėjamos struktūros fragmentiškumas. Gana dažnai neįmanoma nustatyti jos ribų ir dydžio, visapusiškai įvertinti kontekstą ir jo vystymosi faktorius. Tokiu atveju analizės rezultatus galima ekstrapoliuoti tik į artimiausią aplinką. Pavyzdžiui, tinkamas atvejis – XVII a. bažnytinis kapinynas Vilniuje, Subačiaus g. 7 (12 pav.). Čia kompaktiškame 122 m² plote atidengti 129 palaidojimai. Tai veikiausiai Šv. Dvasios bažnyčios, pastatytos čia 1597 m., kapinės²⁹. Orientacijos diagrama būdinga bažnytinėms kapinėms: kapų kryptys griežtai išlaikytos, yra ryškus 262–268° azimutų pikas.

Bet erdvinė analizė parodė, kad atidengtame plote išsiskiria trys krypčių grupės. Daugiausia palaidojimų pažymėta raudona spalva (263–268°), mažiau – mėlynos spalvos atspalviais (233–263°) ir pati mažiausia grupė – geltonos spalvos atspalviais (268–290°). Pirmosios dvi kryptys būdingos visiems kapinyno horizontams, o paskutinioji – tik viršutiniams ir tik vienoje vietoje – šalia varpinės.

Nuolatinis „raudonos“ ir „mėlynos“ krypties sambūvis visuose laidojimo horizontuose reiškia, kad kapinyno struktūroje jos lygiavertės. Nevienodas palaidojimų skaičius grupėse tikriausiai susijęs su archeologinio ploto padėtimi komplekse. Gali būti, kad „raudona“ kryptis vyrauja, nes tiriama kapinyno dalis yra šalia analogiškai orientuotos Subačiaus gatvės. O „mėlyna“ kryptis sutampa su valdų, esančių palei Aušros Vartų gatvę, ribomis. Tikėtina, kad archeologiniai kasinėjimai vyko tik šios struktūros periferijoje ir todėl ji nepakankamai atskleista.

²⁹A. Vaicekuskas, min. veik., b. 3179, p. 3.

„Geltonos“ grupės palaidojimai (268–290°) orientuoti lygiagrečiai dabartinei bažnyčiai³⁰ (277°). Jie sudaro taisyklingą struktūrą kartu su varpine, miesto siena ir Šv. Dvasios gatvės ašimi. Tai, kad „geltonoji“ kryptis būdinga tik viršutiniam kapinyno horizontui, rodo, jog kapinės buvo ženkliai perplanuotos ir keitėsi orientacija. Pradinė komplekso struktūra, taip pat ir pirmosios medinės bažnyčios orientacija turėjo atitikti „raudonos“ arba „mėlynos“ grupių palaidojimų kryptį. Tai atrodo logiška, nes tokia kryptis siejasi su pagrindinėmis rajono magistralėmis – Aušros Vartų ir Subačiaus gatvėmis, o vėlesnė struktūra orientuota į periferiją – miesto sieną ir Šv. Dvasios gatvę.

Iki šiol straipsnyje nagrinėti erdviniu požiūriu tvarkingi laidojimo kompleksai, kuriems būdinga viena vyraujanti kryptis, aiškiai rodanti pastangas planingai įrengti erdvę derinantį prie sakralinio pastato ir / arba miesto aplinkos. Tačiau egzistuoja nemažai kapinynų, kuriuose neįmanoma tiksliai išskirti dominuojančios krypties. Tai būdinga kompleksams, kuriuose nėra ryškaus orientyro, nebažnytinėms kapinėms, esančioms ne miesto teritorijoje, kariniams, epideminiam kapinynams. Tokių objektų diagramose duomenys sudaro nesukoncentruotą klasterį su didele azimutų amplitude ir be ryškios dominuojančios palaidojimų grupės. Kita vertus, platūs klasteriai būdingi ir sudėtingoms struktūroms. Tai stambūs kapinynai, naudoti ilgą laiką arba kurių erdvės pertvarkytos. Šiuo atveju didelė orientacijos amplitudė gali susidaryti persidengiant keliems artimos krypties klasteriams. Į sektorius, esančius persidengimo vietose, patenka gretimų grupių duomenys. Galiausiai suminis klasteris atrodo gana vienalytis, nors gali turėti keletą neryškių pikų. Pagrindinis tokių kompleksų tyrinėjimo uždavinys – struktūrinių grupių išskyrimas atliekant erdvinę analizę.

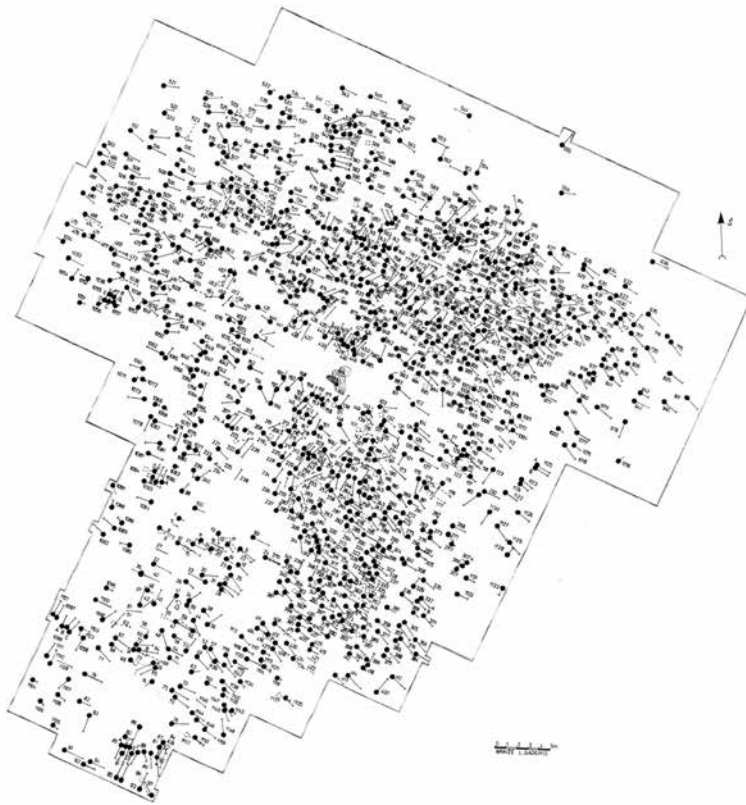
Turbūt žinomiausias ir geriausiai ištirtas Lietuvos krikščioniškas sakralinis sudėtingos erdvinės organizacijos kompleksas – XV–XVIII a. pradžios kapinynas Alytuje. Čia 2645 m² plote buvo aptikti 1152 palaidojimai, tarp jų 22 grupiniai. 1109 kapų orientacija tiksliai užfiksuota. Kaip pažymi tyrinėjimų autorius Eugenijus Svetikas, mirusieji kapinyne laidoti „visomis kryptimis“³¹. Tarp skirtingų kryptų grupių praktiškai neįmanoma nubrėžti konkrecių ribų, ir tai apsunkina tradicinį kūno padėties tipologizavimą pagal pasaulio šalis.

Kapų išsidėstymas plane atrodo gana chaotiškai (4 pav.). Kita vertus, jų orientacijos analizė rodo, kad vienodos krypties kapai sudaro koncentruotas grupes (14 pav., 5). Šios grupės diagramoje formuoja kelis persidengiančius klasterius (13 pav.), ir kiekvienas iš jų turi nedidelius priešingos krypties klasterius „antipodus“³². Poriniai

³⁰ Šiuolaikinė bažnyčia pastatyta ankstesnės medinės bažnyčios vietoje (A. Vaicekuskas, min. veik., b. 3179, p. 3).

³¹ E. Svetikas, min. veik., p. 147.

³² Vyraujanti palaidojimų kryptis – 290–295° ir jiems atitinkanti priešinga kryptis 110–115°, kita pagal skaičių grupė – 305–315° kryptis, ir priešingos krypties grupė – 130–135°, dar viena pora – 200–225° ir 20–45°. Likusios kryptų grupės per mažos, kad būtų galima išskirti jų poras.

4 pav. Alytaus kapinyno scheminis planas³³.

klasteriai atspindi kapų orientavimą su priešpriešine apeigų semantika³⁴ palei vieną liniją. Kitaip tariant – sąmoningą kapinyno planavimą.

13 paveiksle pavaizduotas palaidojimų su vienoda orientacija išsidėstymas kapinyno teritorijoje. Aiškiai matyti, kad kiekviena iš penkių išskirtų porinių grupių priklauso tam tikrai komplekso daliai. Tai rodo, kad orientuotasi į skirtingus objektus. Pavyzdžiui, pati didžiausia grupė (Nr. 1, 1a, 290–300° ir 110–125°) suformuota pagal miesto tinklo kryptį ir užėmė visą komplekso erdvę. Antroji grupė (Nr. 2, 2a, 310–335° ir 130–160°) koncen-

³³ E. S v e t i k a s, min. veik., p. 148.

³⁴ Charakteringas krikščioniškoms apeigoms palaidojimo būdas – priešingi vienas kitam palaidojimai: rytų kryptis – vakarų kryptis.

truojasi palei pietryčių šlaitą, statmenai jam. Tą patį galima pasakyti ir apie pačią mažiausią grupę (Nr. 5, 5a, 265–275° ir 85–95°) – ji išsidėsčiusi gretimo vakarų šlaito kryptimi. Dvi likusios grupės (Nr. 3, 3a, 200–225° ir 20–40°; Nr. 4, 4a, 230–250° ir 45–65°) užima sritį kapinyno centre, arčiau jo šiaurės rytinės ribos, ir rodo į kažkokį papildomą orientyrą šioje miesto dalyje. Palyginus išskirtų struktūrų azimutus matyti dar vienas būdingas kompleksui bruožas: mažiausiai keturios grupės iš penkių sudaro statmenas viena kitai poras (Nr. 1, 1a└Nr. 3; 3a; Nr. 2, 2a└Nr. 4; 4a). Tai gali reikšti skirtingą planavimo logiką lygiuojantis į tą patį orientyrą: vienais atvejais lygiagrečiai, kitais – statmenai objektui. Gali būti, kad 5, 5a grupei taip pat yra „partneris“, tačiau ši struktūros dalis per maža, kad būtų galima jį išskirti. Taigi planinį kapinyno pagrindą sudaro trys persidengiantys taisyklingi stačiakampiai miesto tinklai, iš kurių vienas orientuotas į miesto struktūrą, o kiti du – į pietrytinį ir vakarinį kalvos šlaitus. Čia reikėtų pabrėžti taisyklingo objektų orientavimo svarbą. Jis laikytinas vienu iš kertinių miesto erdvinės struktūros bruožų, jos organizaciniu pagrindu. Tokia tvarka atsiranda dėl žmogaus poreikio racionalizuoti savo gyvenamąją aplinką ir turi ne tik estetines, bet ir daug svarbesnes prielaidas, tokias kaip būtinybė ekonomiškai išnaudoti erdves ir materialinius resursus, juos efektyviai administruoti ir kontroliuoti. Todėl stratigrafinis orientavimo kitimas gali rodyti struktūrinius pokyčius ir tam tikrus istorinių lūžių momentus.

Alytaus komplekso raidą galima modeliuoti lyginant išskirtas grupes su datuojančia archeologine medžiaga ir palaidojimų stratigrafija (14, 15 pav.). Palyginus XV a. monetų pasiskirstymą ir žemutinių palaidojimų horizontų konfiguraciją (14 pav., 1, 2; 15 pav., 1), matyti, kad kapinyno struktūra pradėjo kurtis iš karto dviejose vietose (5 pav., 1). Anksčiausių kapų kryptys atitinka grupes Nr. 1 ir Nr. 2 (13 pav.), jų orientyrai buvo miesto tinklas ir pietrytinis kalvos šlaitas. Šiame periode planavimo logika visiškai atitiko krikščioniškus ritualus. Iš dviejų orientavimo būdų pagal taisyklingą tinklą (statmenai ir lygiagrečiai jam) buvo pasirinktas tas, kuris sudarė sąlygas nukreipti objektą kuo tiksliau į rytus. Grupės Nr. 1 kryptis tapo pagrindine, nes ji atitiko iš karto du reikalavimus: tiek ideologinį – krikščionišką ritualą, tiek ir funkcinį – priderinimą prie miesto tinklo.

Toliau kapinynas formavosi abiejų židinių susiliejimo srityje (5 pav., 2). Čia stebimas didžiausias palaidojimų tankis, kuris rodo šios vietos svarbą. Gali būti, kad čia susiformavęs mazgas buvo kapinyno centras ir funkcinė jungtis su miestu. Galima matyti, kad dviejų susikertančių stačiakampių struktūrų vietoje objektų orientavimo variantai padvigubėja. Todėl šioje srityje aptinkamos ne tik pirmos ir antros grupės kryptys, bet ir joms statmenos grupės Nr. 3, 3a ir Nr. 4, 4a. Tai rodo, kad tam tikru raidos momentu planuojant kapinyno centrą atsirado dar viena orientavimo logika. Ji buvo analogiška senesnei geometrinei prasme, tačiau krikščioniškąsias apeigas atspindėjo kitaip. Analizuojant patikimai datuotų kapų orientaciją galima pabandyti išsiaiškinti šio proceso priežastis.

Grupėse Nr. 3, 3a yra keturiolika datuotų kapų. Dešimtyje iš jų buvo rasta XVI a. antros pusės – XVII a. monetų, o keturiuose – XVI a. pradžios – XVII a. antros pusės monetų. Kadangi numizmatinė medžiaga gana plataus datavimo, ir į kapą dažniausiai pateko vėliau, nei buvo pagaminta, galima daryti prielaidą, kad grupių Nr. 3, 3a palaidojimai galėjo atsirasti maždaug XVI a. viduryje arba XVII a.

Grupės Nr. 4, 4a chronologija ne tokia aiški. Iš vienuolikos palaidojimų, kuriuose rasta monetų, vienas datuojamas XVI a. pradžia – XVII a. pirma puse, trys – antru–trečiu XVI a. ketvirčiais, penki – XVI a. pabaiga – XVII a. ir du – XVII a. Vienas palaidojimas datuojamas XV amžiumi (15 pav., azimutas 256, 255–260° diagramos sektorius). Jo kryptis atitinka bendrą grupės Nr. 4 orientaciją, nors ir paklaidos srityje. Todėl galima teigti, kad ši struktūra galėjo pradėti formuotis šiek tiek anksčiau, lyginant su grupėmis Nr. 3, 3a, bet jų tolesnis vystymasis dėl tų pačių veiksnių vyko sinchroniškai.

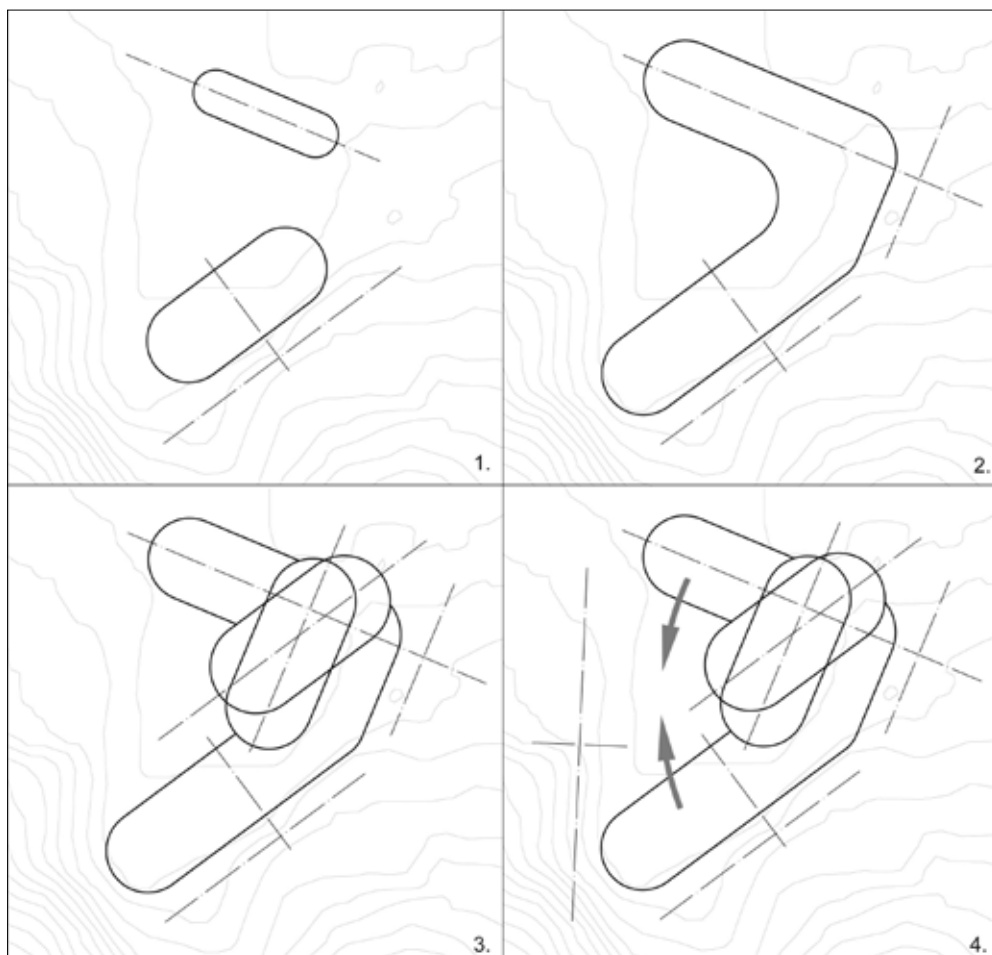
Paskutinis kapinyno formavimosi etapas – visų struktūrų ekspansija į periferiją (5 pav., 4; plėtros kryptys pavaizduotos rodyklėmis). Tuo metu erdvę pradėjo veikti dar vienas orientyras. Tai vakarinis kalvos šlaitas, su kuriuo susijusi pačios mažiausios palaidojimų grupės (Nr. 5, 5a) kryptis³⁵.

Kaip matome, Alytaus kapinyno erdvinė struktūra formavosi taisyklingai, pagal tris orientyrus, palaiptams gausėjant orientacijos variantams. Galiausiai pradėta naudoti visas įmanomas kryptis (14 pav., 6). Atskiros struktūros formavosi sinchroniškai, todėl išskirti etapai leidžia suvokti planavimo idėją, bet nesudaro galimybių nubrėžti ryškių chronologinių ribų. Nepaisant to, atlikta analizė išryškina vieną labai svarbų kapinyno vystymosi momentą, tiesiogiai susijusį su krikščioniškojo ritualo semantikos pokyčiais viduramžių ir naujųjų laikų sandūroje.

Kaip jau rašyta, viena pagrindinių kryptų (grupės Nr. 3, 3a) kapinyne atsiranda tik XVI a. viduryje, o kitų kryptų chronologinės ribos labai plačios. Padalijus visus datuotus kapus į dvi grupes šio momento atžvilgiu, galima matyti, kad jų erdvinė organizacija skiriasi. XV a. struktūrai būdingas tikslumas. Joje nėra nė vieno palaidojimo, kurio orientacija ryškiai skirtusi nuo ritualo reikalavimų (15 pav., 1). Bet XVI a. atsiranda pačių įvairiausių padėčių variantų, nors daugumai kapų vis tiek būdingas ritualinės krypties laikymasis (15 pav., 2). Kad suprastume šio reiškinio priežastį, turime patikslinti, ką krikščionims reiškę sąvoka „rytai“.

Tradiciškai krikščioniškų apeigų semantika siejasi ne su geografine rytų sąvoka, o su saulėtekiu: „Kaip žaibas [šviesa] tvykstelėja iš rytų ir nušvinta iki vakarų, taip bus

³⁵ Periferinės dalies struktūra įdomi tuo, kad čia koncentruojasi dauguma palaidojimų iš „antipodų“ grupių (Nr. 1a, 2a, 5a). Nedarau išvadų apie šio fenomeno priežastis, kadangi apeigų semantika nėra šio straipsnio tema, tačiau manau, kad ryšys tarp priešingos orientacijos ir jos periferinės padėties galėtų padėti ateityje geriau suprasti ritualą.

5 pav. Alytaus kapinyno erdvinės struktūros vystymosi principinė schema (autorė O. Valionienė).

ir su Žmogaus Sūnaus atėjimu.³⁶ Istoriografijoje pateikiama daug teorijų, siejančių šį postulatą su realiais objektais, pavyzdžiui, šventyklų padėtimi. Seniai suvokta, kad metų bėgyje saulės pakilimo taškas juda horizonto atžvilgiu, ir dėl to atsiranda įvairių sakralinių objektų orientacijos variantų. Daugiau problemų kyla, kai norima atskirai paaiškinti kiekvienos bažnyčios padėtį. Tradiciškai ji siejama su konkrečia data, pavyzdžiui, su baž-

³⁶ Mt 24, 27.

nyčios globėjo diena, fundavimo diena arba su viena iš saulėgrįžos dienų³⁷. Tačiau atlikus palyginamuosius apibendrinančius tyrimus įvairiose šalyse³⁸, paaiškėjo, kad ši taisyklė tinka toli gražu ne visoms bažnyčioms. Be to, ryšio nustatymui trukdo nemažai išlygų ir netikslumų. Antai kai kurių šventųjų dienos minimos kelis kartus per metus, o horizonto linija laikui bėgant pastebimai kinta dėl medžių ir pastatų aukščio³⁹. Pagaliau prieita prie išvados, kad ankstyvosios bažnyčios tikriausiai orientuotos „iš akies“, be magnetinio kompasu, o tai dar labiau padidina netikslumą (iki $\pm 10^\circ$)⁴⁰. Tad apibendrinant šias pastabas, galima daryti išvadą, kad bažnyčia atitinka krikščioniškų apeigų reikalavimus, kai jos navos azimutas yra saulės lanko ribose⁴¹ su galima $\pm 10^\circ$ paklaida.

Ribinės saulės lanko reikšmės priklauso nuo vietovės padėties. Lietuvoje, Vilniaus apylinkėse, žiemos saulėgrįžos (gruodžio 21 d.) saulėtekio taškas lygus 133° azimutui, vasaros saulėgrįžos (birželio 21 d.) taškas – 46° azimutui, pavasario ir rudens lygiadienių (kovo 20 d. ir rugsėjo 22 d.) taškai atitinkamai lygūs 90° ir 89° azimutams⁴². Tokiu būdu orientavimui pagal krikščioniškąsias apeigas tinka visos reikšmės nuo 46° iki 133° , $\pm 10^\circ$. Pilna galimų reikšmių skalė yra tarp 36° ir 143° azimutų. Priešingai objekto orientacijai, pavyzdžiui, mirusiojo galvos kryptiai, tinka azimuto reikšmės nuo 226° ($46+180^\circ$) iki 313° ($133+180^\circ$), iš viso, atsižvelgiant į paklaidas, nuo 216° iki 323° .

16 paveiksle pavaizduotos XIV a. – XIX a. pradžios Lietuvos bažnyčių ir cerkvių orientacijos⁴³ diagramos. Kad būtų lengviau jas palyginti su kapinynų diagramomis, čia pateikiami priešingo altoriui vakarinio fasado duomenys. Diagramoje Nr. 1 matyti, kad dauguma kryptių atitinka leistinas ribas nuo 216° iki 323° ir sudaro klasterį su didžiausia reikšme lygiadienio taške. Tačiau yra šventyklų, kurių orientacija nepatenka į sistemą. Tai atsitiktiniai sektoriai azimutuose nuo 320° iki 360° ir nuo 0° iki 220° . XIV a. – XVI a. pirmos pusės šventyklų diagramoje Nr. 2 tokios sklaidos nepastebime, visos kryptys patenka į leistinų reikšmių sritį. Pirmieji pastatai su anomalia orientacija atsiranda XVI a. viduryje. XVII a. šis procesas tampa masiniu reiškiniu, nors ankstesnės ritualinės nuostatos

³⁷ P. G. Hoare, C. S. Sweet, The Orientation of Early Medieval Churches in England, *Journal of Historical Geography*, t. 26(2), 2000, p. 162; R. Laužikas, Šv. Mikalojaus bažnyčia – krikščioniškoji erdvė ir laikas pagoniškai Lietuvai, *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*, Vilnius, 2004, p. 395, 396; П. А. Раппопорт, min. veik., p. 43–48.

³⁸ P. M. Гаряев, min. veik., p. 40–44; P. G. Hoare, C. S. Sweet, min. veik., p. 162–173.

³⁹ P. G. Hoare, C. S. Sweet, min. veik., p. 168.

⁴⁰ Ten pat, p. 167.

⁴¹ Horizonto linija tarp vasaros ir žiemos saulėgrįžos azimutų.

⁴² U. S. Naval Observatory, Washington duomenys <<http://aa.usno.navy.mil/data/>> [žiūrėta 2013 02 10].

⁴³ Šventyklos parinktos remiantis: *Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, Vilnius, 1988, t. 1; *Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius, 1994, t. 2; ir kultūros paminklų registru (<www.kpd.lt>). Šventyklų orientacija apskaičiuota remiantis interaktyviais Google žemėlapiais.

nepraranda savo svarbos (diagrama Nr. 4). Tai visiškai sutampa su anksčiau nagrinėto Alytaus kapinyno duomenimis.

Grįžtant prie laidojimo kompleksų tyrimų, reikia pabrėžti, kad anomalijų krypčių fenomenas Alytaus kapinyne – anaipol ne vienintelis atvejis. Panaši situacija stebima daugelyje Lietuvos kapinytų. Antai E. Svetiko teigimu, „iš viso žinome apie 20 kapinytų Lietuvoje, kuriuose mirusieji orientuoti tiesiogiai galvomis į Š[iaurę] /.../. Pagal turimus duomenis jų chronologija tokia pat kaip ir alytiškių kapų – XVII a. Įdomu, kad jų rasta netgi bažnyčiose ir jų šventoriuose⁴⁴. Tas pats būdinga iš mūsų tyrimo objektams. Netradicinė palaidojimų orientacija aptinkama XVII a. Šv. Stepono bažnytiniame komplekse (2 pav., 2; 8 pav.) ir XV–XVII a. bažnytinių Kernavės kapinių viršutiniuose horizontuose (2 pav., 4; 9 pav.). Tačiau žemutiniuose šio komplekso horizontuose, taip pat viduramžių kompleksuose visų kapų orientacija atitinka saulės lanko ribas (10, 11, 15 pav., 1).

Sakralinių erdvių tvarkymo pokyčiai, prasidėję visoje Lietuvos teritorijoje XVI a., sietini su reformacija. Šio proceso eigoje įvyko reikšmingų Europos visuomenės mentaliteto lūžių. Charakteringomis naujovėmis tapo individualizmo ir racionalizmo apraiškos įvairiose socialinio gyvenimo srityse⁴⁵. Religijos srityje įvyko globali krizė, lydima įvairiausių draudimų, ritualo nesilaikymų, visuomenės neramumų bei konfliktų⁴⁶. Neišvengiama Katalikų bažnyčios reakcija sąlygojo tai, kad nuo XVII a. pradžios Vakarų Europos krikščionybė nuolat egzistavo tarp dviejų priešingų krypčių, iš kurių nė viena netapo vyraujančia iki šių dienų. Nenuostabu, kad dogmų silpnėjimas atsispindėjo ir orientacijos apeigose⁴⁷.

Dėmesio verta tai, kad iš 24 lietuviškų bažnyčių su anomaline kryptimi pusė yra Vilniuje⁴⁸, viename pagrindinių reformacijos plitimo židinių LDK⁴⁹. Tikriausiai tai priklauso nuo to, kas šių bažnyčių autoriams buvo svarbiau: ideologija ar racionalumas.

⁴⁴ E. Svetikas, min. veik., p. 149.

⁴⁵ I. Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius, 1999, p. 501, 502.

⁴⁶ Ten pat, p. 261, 262, 272, 410.

⁴⁷ Įdomu tai, kad XVII a. stačiatikių kapinyne, Vilniuje Subačiaus g. 7, anomalinės orientacijos kapų nėra (2 pav., 3; 12 pav.). Žinoma, vienas pavyzdys neleidžia daryti galutinių išvadų, bet tai skatina ateityje atkreipti dėmesį į konfesinius skirtumus organizuojant sakralines erdves.

⁴⁸ Šv. Baltramiejaus bažnyčia (statyta 1790–1860 m.), unikalus kodas kultūros paminklų registre UK28129, navos azimutas 5°; Evangelikų liuteronų bažnyčia (1662 m.), UK1081, 40°; Trinapolio šv. Trejybės bažnyčia (1695–1709 m.), UK1112, 70°; Kalvarijų Šv. Kryžiaus bažnyčia (1755–1772 m.), UK1038, 88°; Šv. Jokūbo ir Pilypo bažnyčia (1690 m.), UK1073, 99°; Šv. Rapolo bažnyčia (1702–1709 m.), UK28335, 142°; Viešpaties dangun žengimo bažnyčia (1695–1730 m.), UK27327, 182°; Viešpaties Jėzaus trinitorių bažnyčia (1694–1717 m.), UK759, 193°; koplyčia Bonifratų vienuolyne (tikslus statybų laikas nežinomas, remiantis architektūriniais tyrimais datuojama gotikos periodu, XVI a.?), 325°; Šv. Teresės bažnyčia (1633–1650), UK27322, 343°; Švč. Marijos Ramintojos bažnyčia (1746–1768 m.), UK1093, 351°.

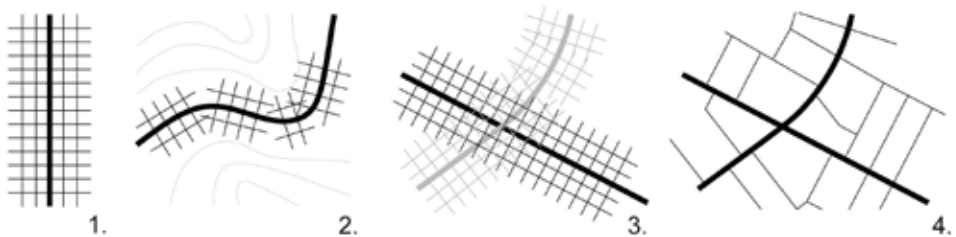
⁴⁹ I. Lukšaitė, min. veik., p. 138–139.

6 pav. Šventyklos orientavimo variantai pagal stačiakampį tinklą (autorė O. Valionienė).

Raudona spalva pažymėta saulės lanko padėtis ir ją atitinkantis šventyklos orientavimas. 1. Idealus orientacijos variantas; 2. Variantas su nedideliu orientacijos poslinkiu; 3. Variantas su didžiausiu įmanomu orientacijos poslinkiu.

Dauguma tyrinėtojų pastebi, kad dažniausiai šventyklą stengiamasi įkomponuoti į miesto ir gamtos landšaftą. Tai patvirtina ir rašytiniai šaltiniai: „Pagal mūsų religiją bažnyčių altoriai būtinai turi būti atgręžti į rytus. O kadangi tarp vasaros ir žiemos saulės patekėjimo taškų yra keletas laipsnių, todėl ir leidžiamas bažnyčios atgręžimas atitinkamai su gatve ar koku nors statiniu.“⁵⁰ Praktiškai tai reiškia, kad iš keturių galimų orientacijos būdų

7 pav. Erdvinės miesto struktūros formavimosi principai (autorė O. Valionienė).

1. Taisyklingas naujų objektų orientavimas jau egzistuojančių objektų atžvilgiu. Idealus variantas; 2. Struktūros koregavimas atsižvelgiant į topografijos ypatumus. Lokalių stačiakampių tinklų formavimasis; 3. Planavimo variantų daugėjimas kelių orientyrų sankirtos vietose; 4. Erdvinės struktūros raida ir transformacija.

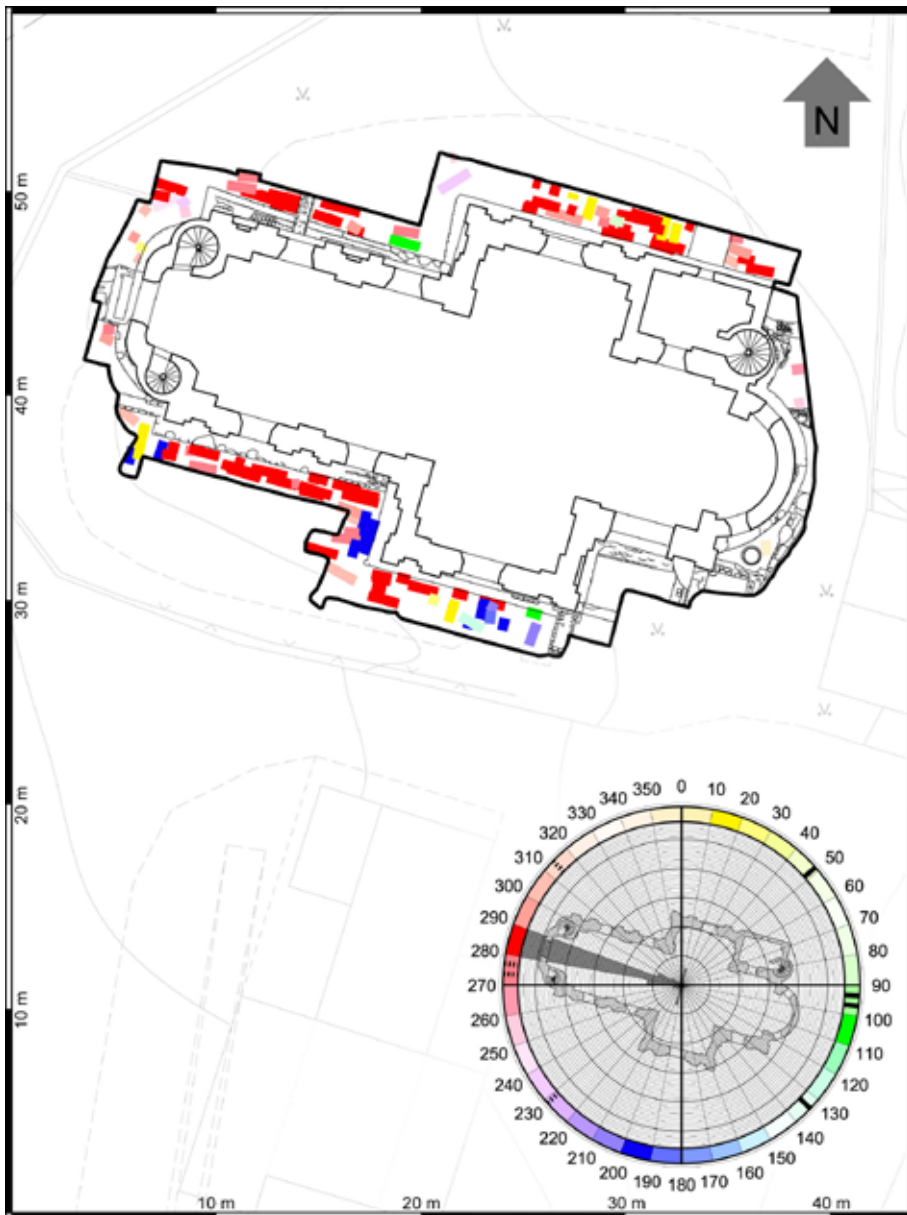
⁵⁰ Р. М. Г а р я е в, мин. veik., p. 42.

pagal stačiakampį tinklą pasirenkamas tas, kuris labiausiai atitinka apeigų reikalavimus (6 pav.). Tačiau kai ideologinis faktorius silpsta, patogumo poreikis natūraliai dominuoja. Tada šventyklos orientacija daugiausia priklauso nuo aplinkos ir patogių prieigų. Ir tai ypač aktualu tankiame, jau susiformavusiame miesto užstatyme, koks ir buvo XVII a. Vilnius.

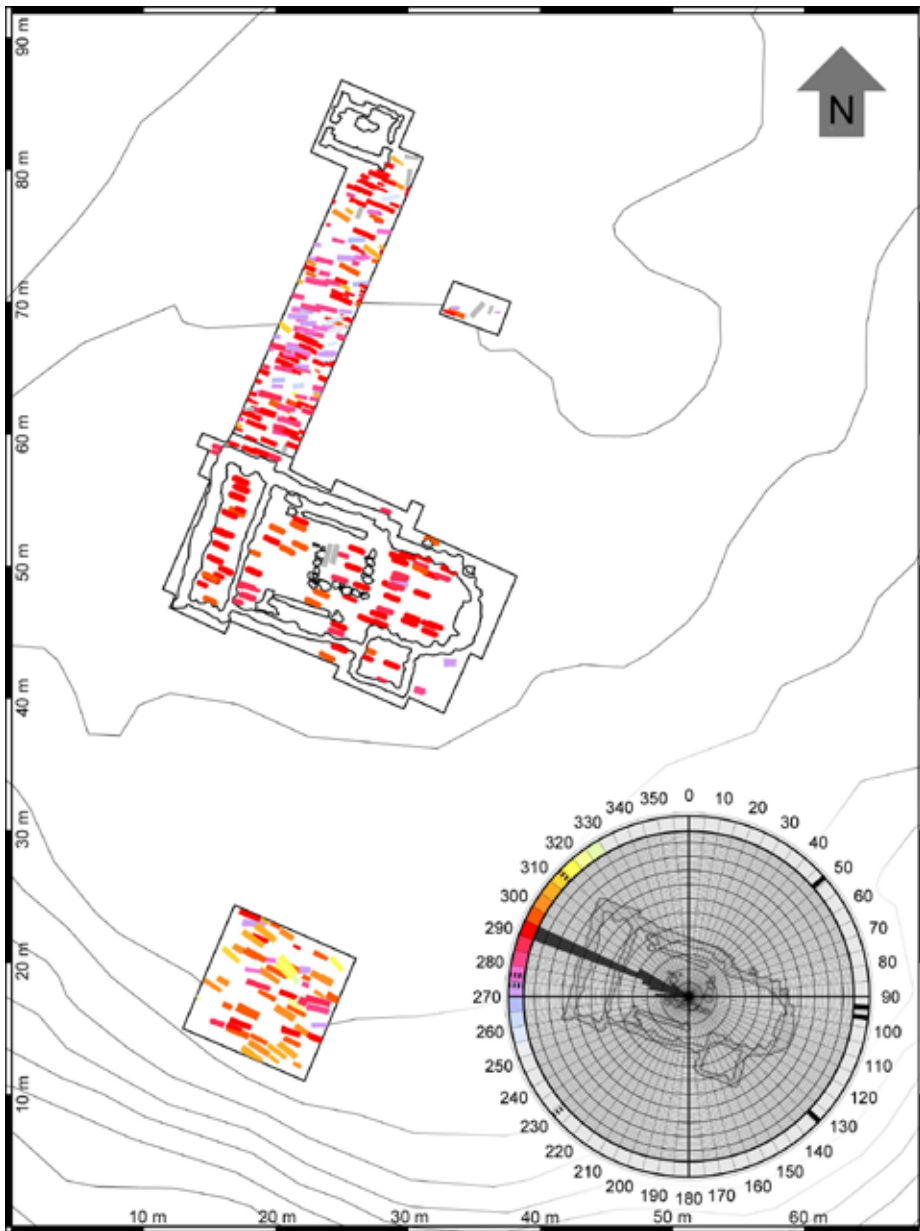
Apibendrinant atliktos analizės rezultatus, galima teigti, kad sakralinė erdvė, kaip ir kitos miesto struktūros, yra planuojama sąmoningai, todėl ją įmanoma iššifruoti. Taisyklingas planavimas – tai paprasčiausias ir kartu optimalus erdvės organizavimo būdas griežtai taupant plotą (7 pav., 1). Bet realiose sąlygose vietovės topografija iškreipia didelių objektų formas, tokiu būdu susidaro lokalūs tinklai (7 pav., 2). Kelių orientyrų įtakos vietose, pavyzdžiui, gatvių sankirtose, erdvės organizacijos būdų daugėja (7 pav., 3). Struktūra tampa sudėtinga, o laikui bėgant plečiasi ir transformuojasi (7 pav., 4). Taip atsiranda chaoso regimybė, būdinga organinio plano miestams.

Taisyklingas objektų išsidėstymas vienas kito atžvilgiu rodo erdvines sąsajas su tuo pačiu orientyru, bendrą raidą ir funkcinius ryšius, ir tai leidžia nagrinėti objektus kaip vieningos sistemos dalį. Šiame kontekste palaidojimų orientacija yra ne tik ritualo atspindys, bet ir pagrindinė sakralinio komplekso struktūros charakteristika, siejanti vidinę erdvę su miesto aplinka.

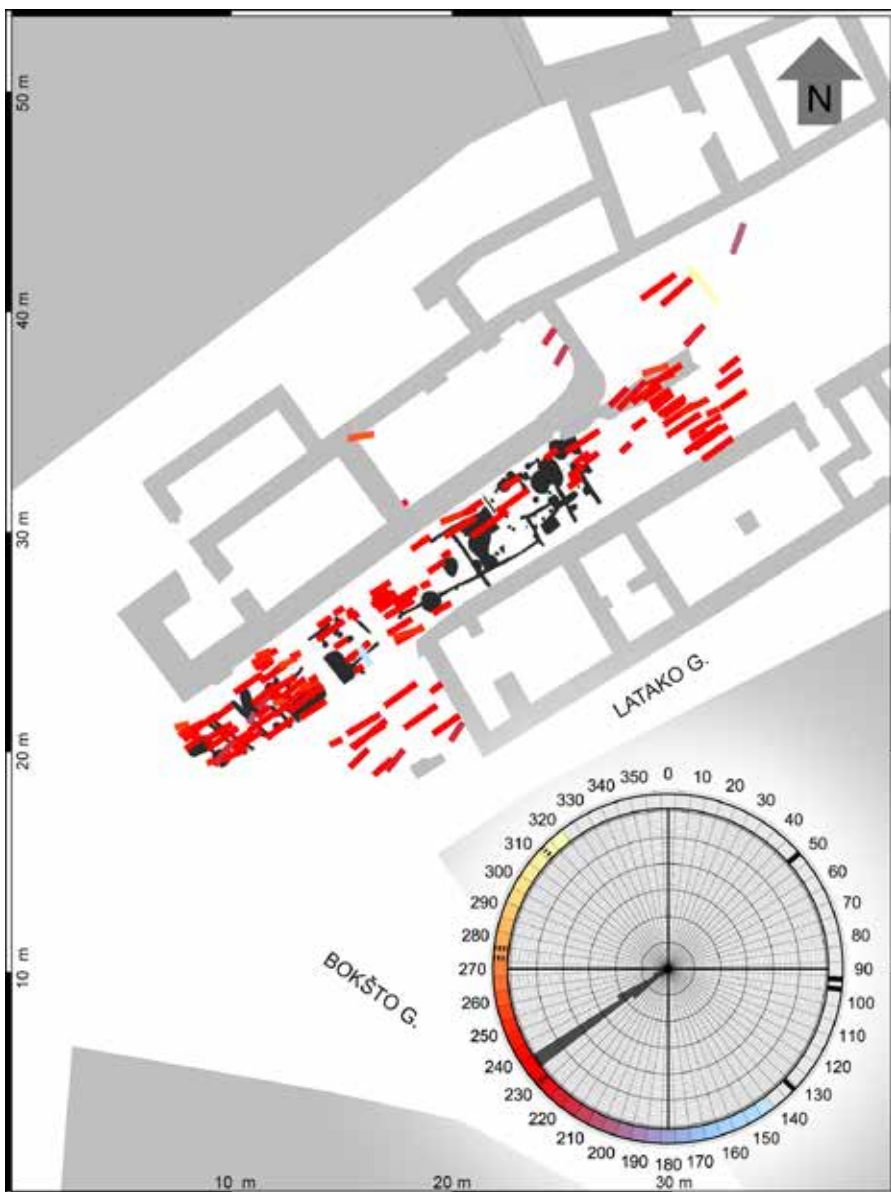
Krikščioniškojo ritualo ir sakralinės erdvės ryšys – tai objektyvių ir subjektyvių faktorių racionalaus santykio rezultatas. Objektyvūs faktoriai vienodai veikia visas miesto struktūros dalis pagal fizikos, statistikos ir kt. dėsnius, nepriklausomai nuo žmogaus valios. Subjektyvūs ideologiniai faktoriai remiasi apgalvotais sprendimais ir lemia individualius miesto struktūrų savitumus. Šių pradų santykis įvairiais istorijos momentais nevienodas, todėl faktinė ideologijos ir ritualų prasmė neišvengiamai keičiasi. Lietuvos sakralinių kompleksų atveju tokiu kertiniu lūžio momentu tapo krikščionių bažnyčios reformacija ir kontrreformacija XVI a. viduryje – XVII a.

8 pav. Šv. Stepono bažnyčios kapinės Vilniuje, XVII a. (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 2).

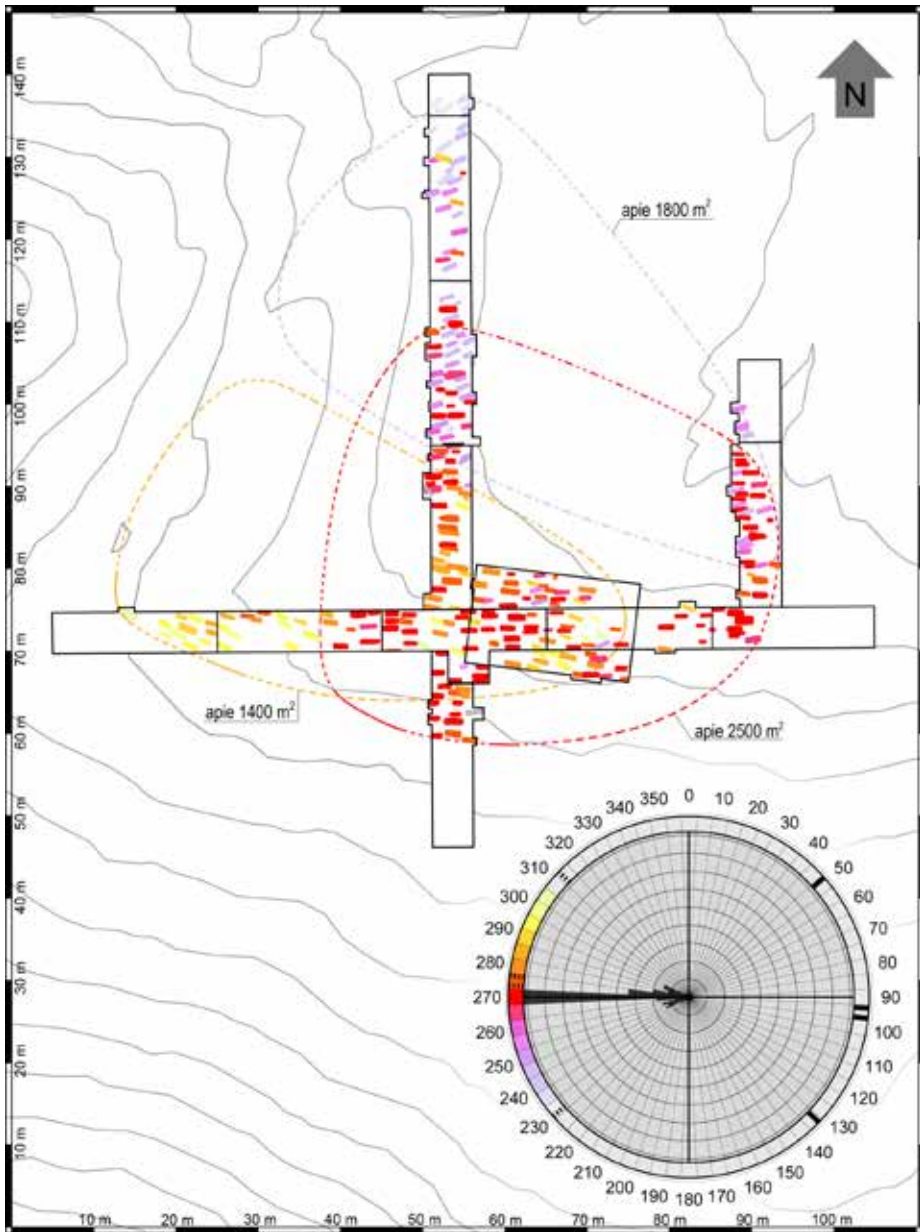

9 pav. Kernavės bažnyčios kapinės, XV–XVII a. (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 4).

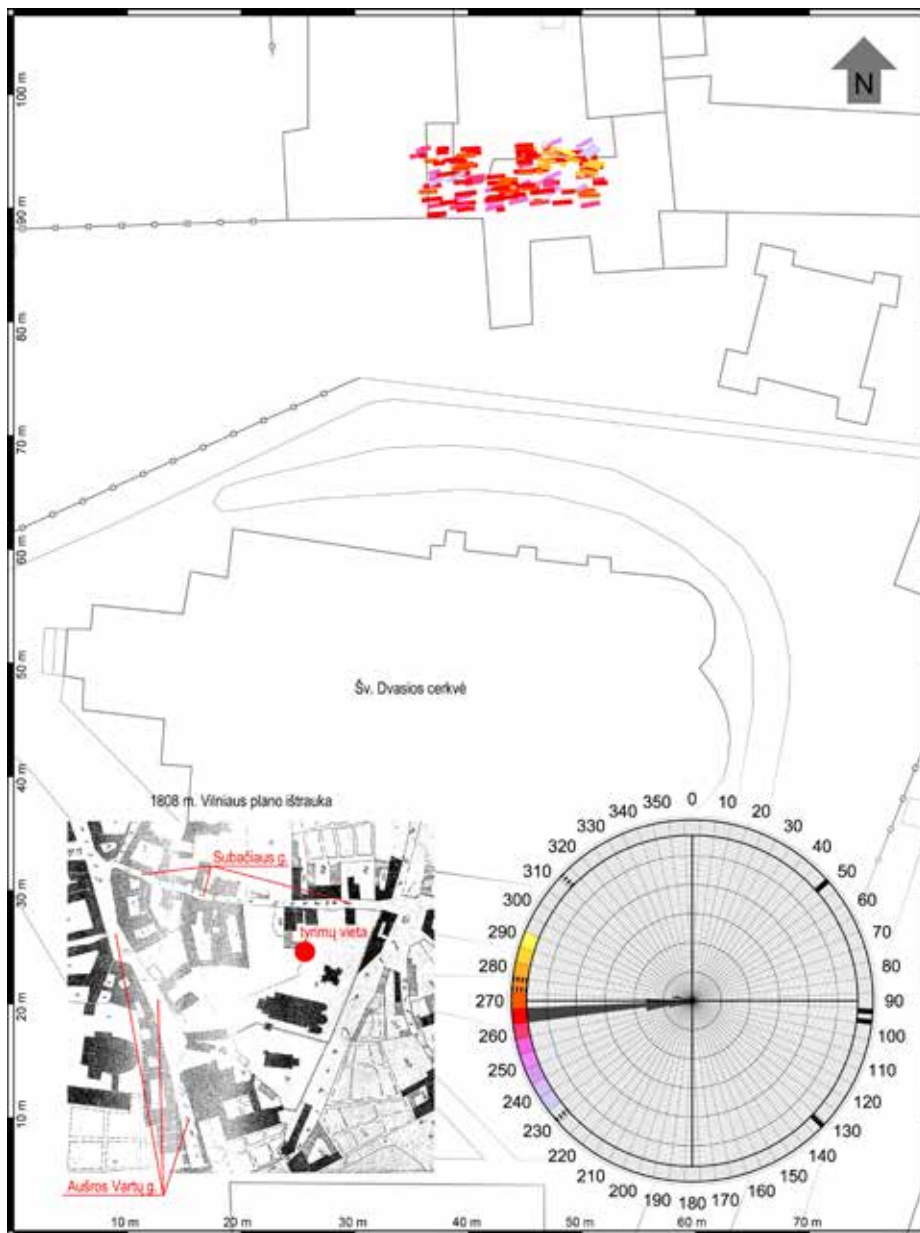

10 pav. Kapinynas Latako g. Vilniuje, XV(gal XIV?) – XVI a. (autorė O. Valionienė).

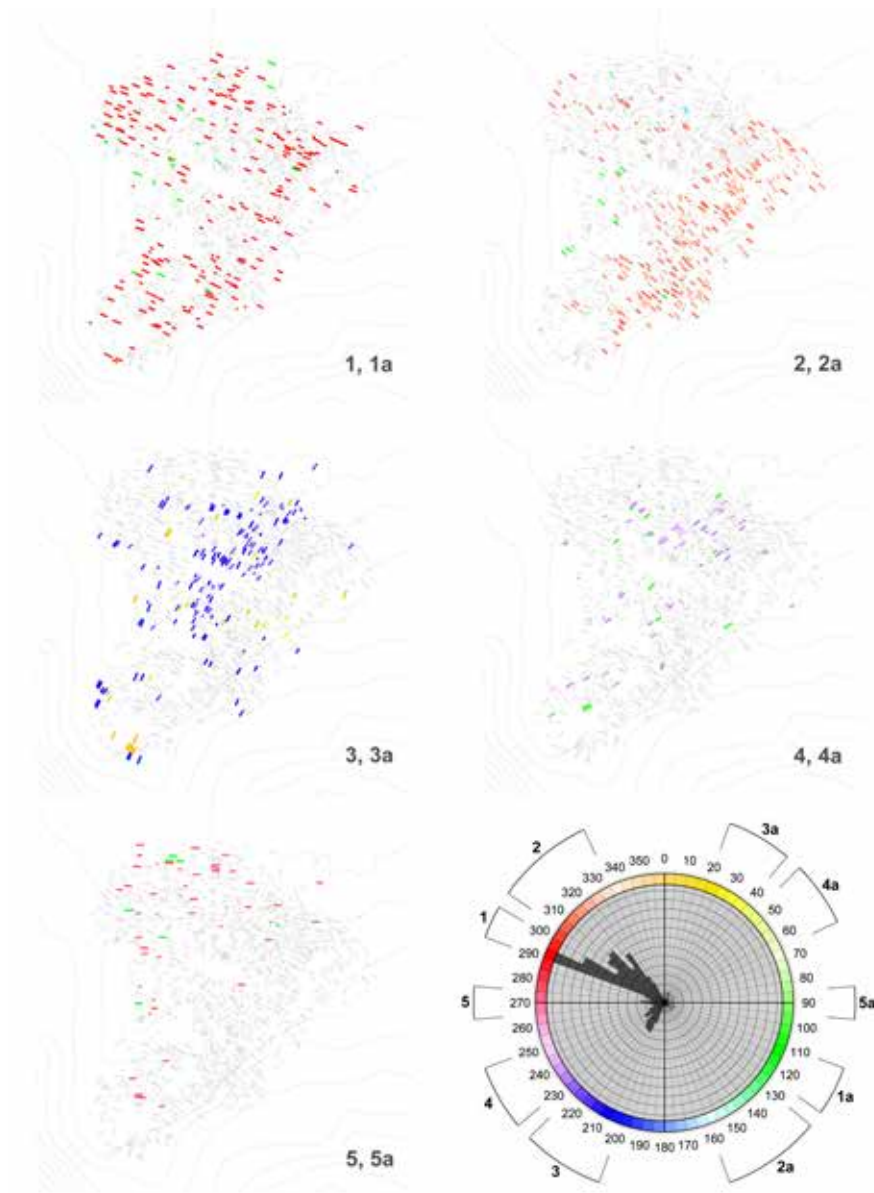
Palaidojimų horizontas ir po juo buvęs miesto užstatymo horizontas. Pastatų pėdsakai išryškinti juoda spalva (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 1).

11 pav. Kriveikiškių kapinynas, XIII–XIV a. (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 5).

12 pav. Šv. Dvasios bažnyčios kapinės Vilniuje, Subačiaus g. 7, XVII a. (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 3).

13 pav. Kapinynas Alytuje, XV a. pr. – XVIII a. pr. Palaidojimų su vienoda orientacija išsidėstymas komplekso teritorijoje (autorė O. Valionienė).

Indeksu „a“ pažymėtos grupės – „antipodai“ (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 6).

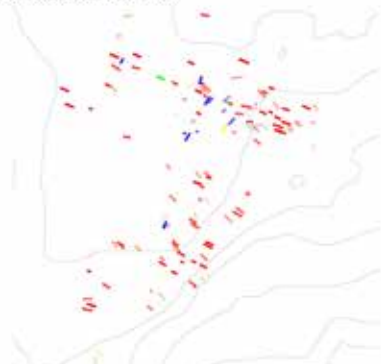
1. Apatiniai palaidojimų horizontai, Nr. 5, 6

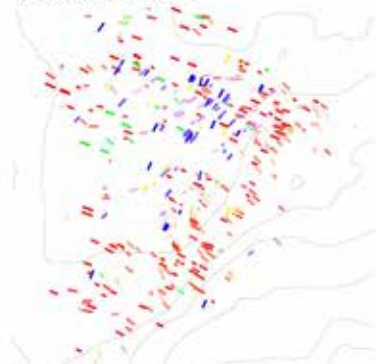
2. Horizontai Nr. 4-6

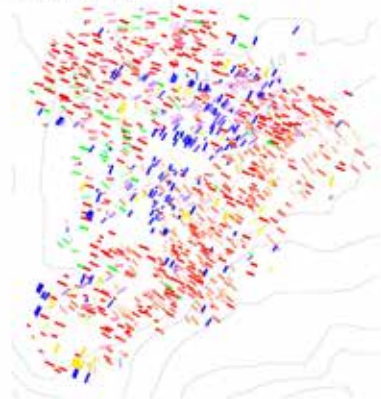
3. Horizontai Nr. 3-6

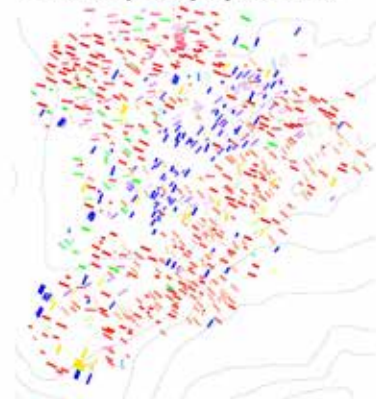
4. Horizontai Nr. 2-6

5. Visi horizontai

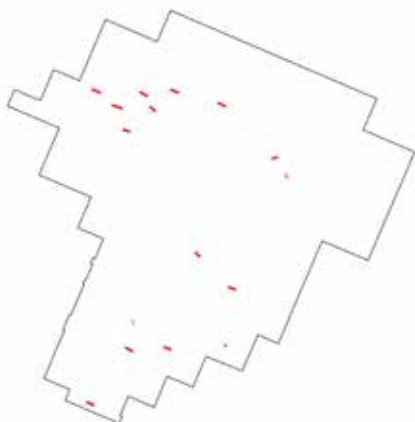

6. Viršutinis palaidojimų horizontas

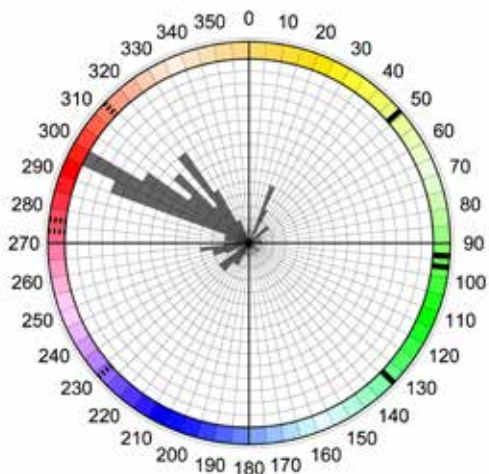
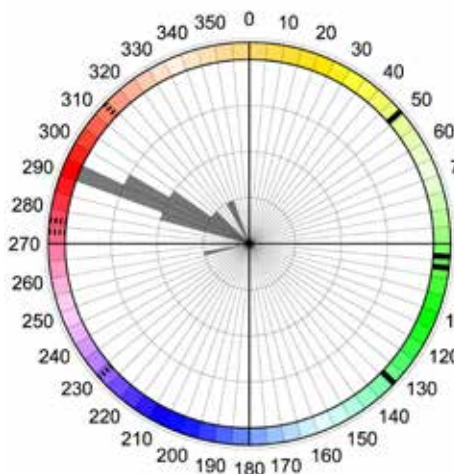
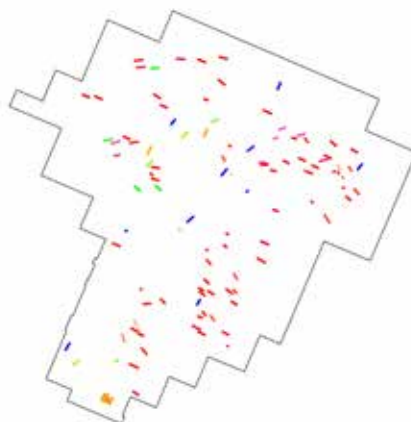

14 pav. Kapinynas Alytuje, XV a. pr. – XVIII a. pr. Kapų su tam tikra orientacija pasiskirstymas palaidojimų horizontuose (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 6).

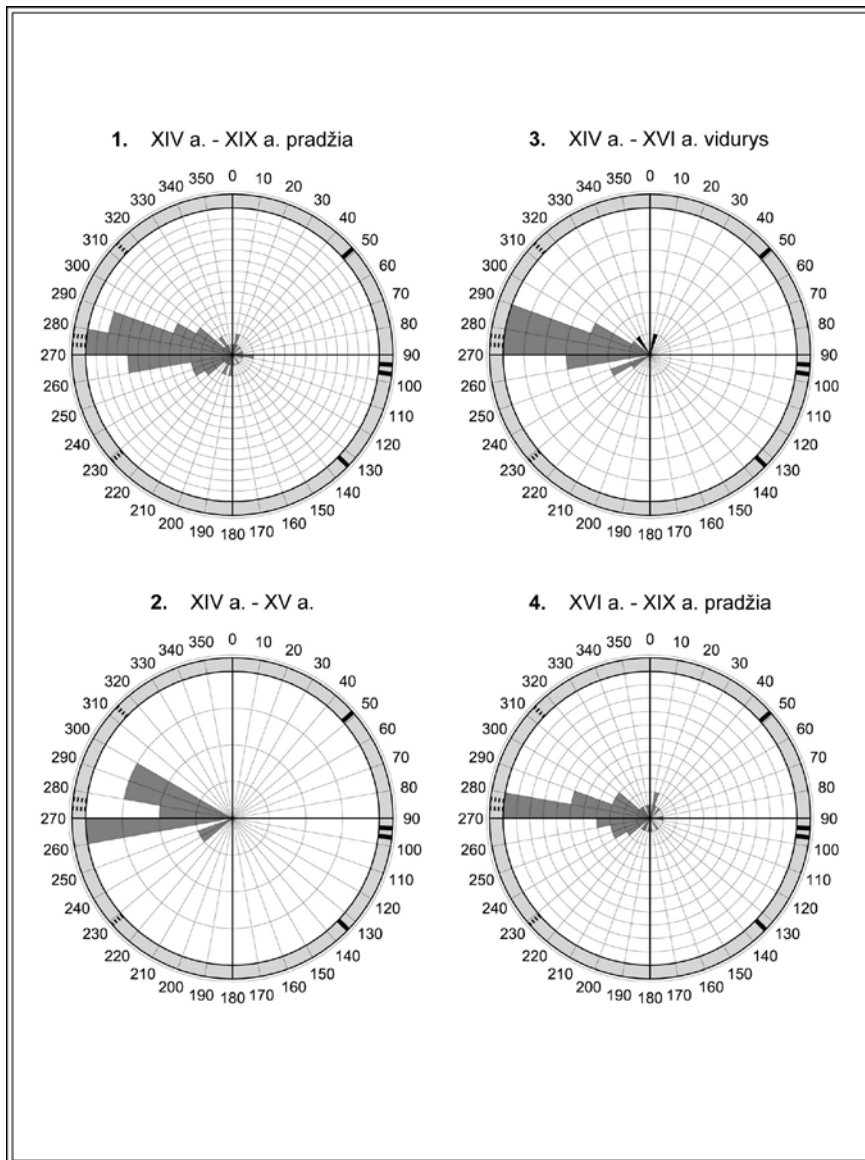
1. XV a. palaidojimai

2. XVI-XVII a. palaidojimai

15 pav. Kapinynas Alytuje, XV a. pr. – XVIII a. pr. Kapų orientacijos pokyčiai XVI a. (autorė O. Valionienė) (objekto padėtį vietovėje žr. 2 pav., 6).

16 pav. Įvairių laikotarpių Lietuvos bažnyčių ir cerkvių orientacijos diagramos (autorė O. Valionienė).
 1. XIV a. – XIX a. pradžia; 2. XIV–XV a.; 3. XIV a. – XVI a. vidurys. Juodai pažymėtos anomalinės krypties šventyklos, pirmą kartą pasirodžiusios XVI a. (azimutų sektoriai 320–330° ir 10–20°);
 4. XVI a. – XIX a. pradžia.

Literatūra

- BUKO, A. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*, Warszawa: TRIO, 2011.
- DĄBROWSKA, E. *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Archeologii i Etnologii PAN, 2008, t. II.
- HIEKKANEN, M. *The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology*, Helsinki: Vammalan Kirjapaino Oy, 1994.
- HOARE, P. G.; SWEET, C. S. The Orientation of Early Medieval Churches in England, in *Journal of Historical Geography*, Elsevier, nr. 26 (2), 2000, p. 162–173.
- LAUŽIKAS, R. Šv. Mikalojaus bažnyčia – krikščioniškoji erdvė ir laikas pagoniškai Lietuvai, in *Vilniaus Šv. Mikalojaus bažnyčia*, Vilnius: Petro ofsetas, 2004, p. 393–409.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio*, t. 1, Vilnius: Mokslas, 1988.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, t. 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994.
- LUKŠAITĖ, I. *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*, Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- POŠMOURNÝ, J. Budownictwo murowane Słowian wielkomorawskich, in *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr (4)17, 1969, s. 633–678.
- RODWELL, W. *The English Heritage Book of Church Archaeology*, London: Batsford & English Heritage, 1989.
- SARCEVIČIUS, S.; KVIZIKIČIUS, L. Šv. Stepono bažnyčios Vilniuje šventorius, in *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais*, Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, 2009, p. 285–287.
- SVETIKAS, E. *Alytaus kapinynas: christianizacijos šaltiniai*, Vilnius: Diemedžio leidykla, 2003.
- URBANAVIČIUS, V. Šlapgirio kaimo (Kelmės raj.) senkapis, in *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai, A serija*, Vilnius, 1967, nr. 1(23), p. 51–67.
- ZOLL-ADAMIKOWA, H. Małopolskie cmentarzyska z X–XII w. a kwestia recepcji chrześcijaństwa w Małopolsce, in *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, nr (1)15, 1967, s. 41–54.
- ГАРЯЕВ, Р. М. К вопросу об ориентации древнерусских церквей, in *Краткие сообщения института археологии*, Москва: Наука, 1978, no. 155, s. 40–44.
- КРАЧКОВСКИЙ, Ю. Ф. *Старая Вильна до конца XVII столѣтія*, Вильна: тип. А. Г. Сыркина, 1893.
- РАППОПОРТ, П. Ориентация древнерусских церквей, in *Краткие сообщения института археологии*, Москва: Наука, 1974, no. 139, s. 43–48.
- ТАРАСЕНКО, В. Р. *Древний Минск. Материалы по археологии БССР*. Минск: Издательство академии наук БССР, 1957, т. 1, с. 182–257.

THE STRUCTURE OF THE SACRAL SPACE IN LITHUANIAN CITIES IN THE MIDDLE AGES AND IN THE EARLY MODERN PERIOD

Summary

OKSANA VALIONIENĖ

The article analyses the spatial structure of sacral objects located in the cities and towns of Lithuania. Six objects were subjected to analysis: grave field of the 15th (14th)–16th century at Latako str. 2, Vilnius; cemetery of the Church of St. Stephen in Vilnius (17th century); grave field of the 17th century at Subačiaus str. 7, Vilnius; Kernavė church cemetery of the 15th–17th century; grave field of the 13th–14th century in Kriveikiškės; and grave field of the early 15th–early 18th century in Alytus.

The sacral space was analysed from two perspectives – as a unique structure formed by Christian rituals and as an integral part of the city whose development is determined by common principals applicable to all urban structures. The best-known Christian ritual which had an effect on the formation of the sacral space was the orientation of objects in the east-west direction utilized both – in the construction of temples and when burying the dead. Analysis of spatial relations within the sacral objects presented in this article is aimed at estimating the effect of the said ritual – the relation between the orientation of the Christian temple and burial sites, the effect which the liturgical requirements and factual environment had on the space, and the reasons behind the occurrence of church and burial site orientations alien to Christianity. The second approach which analyses the sacral space as an integral part of the city is relevant to the research of most urban structures. Sacral objects are very small and highly dynamic structures as they are formed by the parameters of the human body and the constant change of generations within a community. Grave fields which are in use are in the constant process of development, therefore they are sensitive to changes of the environment and may provide much more information than any other structure in the city. Analysis of their spatial relations allows to distinguish the organizational principles behind the “chaotic” or in other words – “organic” – plan of the city, define their relations with Christian rituals and establish the links between the sacral space and the environment of the city.

Analysis of grave orientation and chronological clusters revealed that certain identical properties were characteristic of all the analysed objects. Despite the seemingly chaotic arrangement of the burial sites, they at all times form obvious clusters. One or several dominant directions towards which all the rest are aligned are clearly visible. Usually each dominant direction is accompanied by an “antipode”, i.e. a group of burial sites with an opposite vector. Based on these properties two types of grave fields can be distinguished – ordered with a narrow amplitude of orientation and those where the limits of orientation are rather wide.

Orderly orientation of graves is characteristic of church cemeteries. There the direction of most graves corresponds to that of the temple and surrounding structures. However, usually the relation “temple” – “grave field” is not absolute. The structure is formed gradually rather than as a result of a single project, and at different time it may be affected by different landmarks, such as the relief of the location or environment of the city.

The wide amplitude of the orientation of burial sites is characteristic of objects with no pronounced landmark (non-church cemeteries, located outside the territory of the town, military or epidemic burial sites) and complex structures (large grave fields utilized for a long period of time or subjected to spatial

reconstructions). In the former cases non-concentrated clusters with large amplitude of azimuths and without the dominant group of burial sites are observed. In the latter case the large amplitude of orientation is formed as a result of the overlapping clusters of similar direction, when data of neighbouring groups appear in one sector. The structure of such objects is examined with the help of spatial analysis (Alytus grave field serves as an example of such structure in the article).

Comparison of data derived from the analysis of the grave fields and Catholic as well as Orthodox churches in Lithuania in the 14th–19th century with the results of inquiries carried out in the neighbouring countries led to the conclusion that the orientation of the sacral object meets the requirements of the Christian rites when its azimuth is within the limits of the solar arc with the error not exceeding $\pm 10^\circ$. In Lithuania the full scale of values is between 36° and 143° . The opposite orientation of the object, for example, the direction of the head of the dead person falls within the values from 216° to 323° .

The space of the medieval sacral objects is characterized by strict orientation within the limits of the solar arc. Unconventional directions of temples and burial sites start appearing in the 16th century following the Reformation. Various prohibitions, departure from rituals, social upheaval and conflicts as well as weakening of the dogma which accompanied the process were consistently reflected in the structure of sacral spaces. Objects of abnormal directions were intentionally introduced in the structure of grave fields. They align with the same landmarks as the main structure but are perpendicular to it, thus together making a single regular network. In the initial stages, when planning the grave field, out of the four possible methods of regular orientation the one which best meets the ritual requirements is chosen. However, when the ideological factor is in decline, the demand for comfort naturally gains the upper hand. Then the alignment of the objects is mostly subject to the environment and easy access.

In summary, it can be stated that the sacral space, as the rest of the city's structures, was purposely planned, thus making it possible to decipher it. Regular planning is the most common and at the same time optimal method of space organization based on strict economy of space. It can be considered one of the key characteristics of the urban spatial structure and viewed as the basis of its layout. This order is generated by the need of individuals to streamline their environment and is based not only on the aesthetic but also on other – much more important – assumptions which include the necessity to economically utilize space and material resources as well as their efficient administration and control. In real life the topography of a location distorts forms of large objects, thus facilitating the formation of local networks. The number of methods for space organization increases in the zone which falls under the influence of several landmarks, e.g. intersections of streets. The structure becomes complex and with time it expands and transforms. This results in the semblance of chaos characteristic of cities with the organic layout. Regular arrangement of objects in respect of one another indicates spatial links to one landmark, joint development and functional bonds which allows the analysis of the said objects as a part of a system. In this context the orientation of burial sites is not only a reflection of the ritual, but also the key characteristics of a sacral structure which relates the inner space with the urban environment.

Gauta 2014 m. rugsėjo mėn.

Oksana Valionienė – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimų skyriaus jaunesnioji mokslo darbuotoja. Mokslinių interesų kryptys: viduramžių miesto istorija, Vilniaus erdvinės struktūros raidos tyrimai.

El. paštas: o.valioniene@gmail.com